

Θεματολογία και προβληματική τῆς σύγχρονης ἐκκλησιαστικῆς ρητορικῆς

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ν. ΦΙΛΙΑ*

1. Εἶδη καὶ περιστάσεις ἐκφορᾶς τοῦ σύγχρονου θεολογικοῦ ρητορικοῦ λόγου.

“Όταν ἀναφερόμαστε στὸ εἶδος τοῦ ρητορικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ λόγου, ἀναφερόμαστε οὐσιαστικά στὴ δυνατότητα προσαρμογῆς του στὶς διάφορες περιστάσεις. Ἡ προσαρμοστικότητα αὐτῆ τοῦ ρητορικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ λόγου εἶναι δυνατόν νὰ προβλεφθεῖ ἀπὸ τὸν ἐκκλησιαστικὸ ρήτορα κατὰ τὴν προετοιμασία τοῦ κειμένου του, εἶναι πιθανόν, ὅμως, νὰ ἐνεργοποιηθεῖ κατὰ τρόπο ἐνστικτώδη κατὰ τὴν ἐκφώνηση. Ἡ τελευταία περίπτωση, βεβαίως, προϋποθέτει ἰκανὸ ρήτορα. Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτή, κάποια εἶδη τοῦ ρητορικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ λόγου εἶναι παραδοσιακά (δηλαδή ὑφίστανται διαχρονικά μέσα στὴν ἱστορία τῆς ἐκκλησιαστικῆς ρητορικῆς), ἀλλὰ κάποια ἄλλα δημιουργοῦνται μέσα ἀπὸ τὶς σύγχρονες κοινωνικο-πολιτικὲς συνθήκες.

Ὑπάρχει, ἀναμφισβήτητα, συνάφεια τῆς ἐκκλησιαστικῆς ρητορικῆς μὲ τὸ λειτουργικὸ ἔτος. Αὐτὸ ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ βασικά εἶδη τοῦ σύγχρονου ρητορικοῦ θεολογικοῦ λόγου: τὸν ἑορτολογικὸ ρητορικὸ λόγο. Θα ἐπισημανθοῦν, παρακάτω, κάποια ἄλλα εἶδη καὶ περιστάσεις ἐκφωνήσεως τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ρητορικοῦ λόγου.

(α) Ὁ ρητορικὸς λόγος ἐπὶ ἠθικῶν καὶ δογματικῶν θεμάτων

Ὁ ρητορικὸς λόγος ἐπὶ ἠθικῶν θεμάτων εἶναι ὁ λόγος ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς. Ὁ λόγος αὐτός, ἐπομένως, ἀναφέρεται σὲ ὅλα τὰ

* Ὁ Γεώργιος Ν. Φίλιας εἶναι Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

θέματα που αφορούν στην ήθικη συμπεριφορά του ανθρώπου, δηλαδή στις αρετές και στις κακίες του. Η ήθικη συμπεριφορά του ανθρώπου υπεισέρχεται σε όλες τις πτυχές του άτομικού και κοινωνικού του βίου. Αυτό σημαίνει ότι ο περιστασιακός εκκλησιαστικός ρητορικός λόγος επί ήθικων θεμάτων θα πρέπει να παρακολουθεί την ανθρώπινη ήθικη συμπεριφορά, ώστε να μπορεί να εξαγάγει χρήσιμες πληροφορίες περί των ήθικων ελλείψεων του ακροατηρίου.

Γι' αυτό τα ήθικα θέματα είναι πολύ επίκαιρα. Ο εκκλησιαστικός ρήτορας πρέπει να αντιμετωπίζει τα θέματα αυτά όχι σε θεωρητικό επίπεδο, αλλά σε συνδυασμό της ήθικης με τη χριστιανική πίστη και ζωή. Άλλωστε, όλα τα καινοδιαθηκικά κείμενα παρέχουν αφορμές για ανάπτυξη ήθικων θεμάτων. Τα θέματα αυτά μπορούν να διακριθούν σε μερικά και γενικά. Τα γενικά θέματα αφορούν στην ήθικη διδασκαλία περί όλων των θεμάτων, τα δε ειδικά έχουν ως αφορμή κάποια έκτακτα προβλήματα του ακροατηρίου.

Ο εκκλησιαστικός ρητορικός λόγος, όμως, μπορεί να έχει ως βασικό άξονα και θέματα δογματικής. Ο σύνδεσμος κηρύγματος και δόγματος εμπεριέχει ένα βασικό ερώτημα: έφ' όσον το δόγμα αποτελεί την αποκεκαλυμμένη αλήθεια, ή όποια υπερβαίνει τους όρους του ανθρώπινου λόγου, πώς συνιστά τό «αντικείμενο» της ευαγγελικής εξαγγελίας, τό όποιο θεραπεύει τό κήρυγμα; Η απάντηση στην ερώτηση αυτή είναι ότι τό κήρυγμα και τό δόγμα αλληλοπεριχωρούνται και φθάνουν σε μία έννοιολογική ταυτότητα. Τό δόγμα είναι ή ουσία της θεολογίας της Έκκλησίας και έχει αποθησαυριστεί στις πηγές της πίστεως. Υπό την έννοια αυτή, τό δόγμα αποτελεί όχι μόνο τό περιεχόμενο του κηρύγματος, αλλά και τό κριτήριο της αξιοπιστίας του.

Τά δογματικά θέματα απαιτούν ακρίβεια διατυπώσεως από τόν εκκλησιαστικό ρήτορα, αλλά και ένδεδλεχτή μελέτη. Δέν εύσταθεί ή άποψη ότι πρόκειται περί θεμάτων χωρίς ένδιαφέρον για τό εύρύτερο ακροατήριο. Τόσο ό ίεροκήρυκας έντός του ναού, όσο και ό θεολόγος καθηγητής στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση θα κληθούν να αναπτύξουν δογματικά θέματα, έφ' όσον τά θέματα αυτά αποτελούν τη βάση της πίστεως, την όποία όφείλει να γνωρίζει έπακριβώς κάθε μέλος της Έκκλησίας και ή όποια αποτελεί τό ασφαλές κριτήριο για την ανάπτυξη των ύπολοιπων θεμάτων.

Η ανάπτυξη δογματικών θεμάτων στον εκκλησιαστικό ρητορικό λόγο θα πρέπει να συνοδεύεται και από αναφορές στην άμφισβήτηση των δογμάτων αυτών από την αίρεση. Διότι ή αίρεση αποτελεί την άφορμή για να αναφερθούμε στην «όρθη - δόξα» (όρθη πίστη) της Έκκλησίας, αλλά και για να συνειδητοποιήσουμε τις συνέπειες που είχε και έχει ή απόκλιση από την αλήθεια της Έκκλησίας. Άλλωστε, τό έργο των Οίκουμενικών Συνόδων (των ίερωών θεσμών, δηλαδή, που άγωνίστηκαν

έναντίον τῶν αἰρέσεων) συνδέεται ἄμεσα μὲ τὸ ἔργο τοῦ κηρύγματος. Σὲ περιόδους ἔξαρσης τῶν αἰρετικῶν διδασκαλιῶν τὸ κήρυγμα συνέβαλε ὄχι μόνο στὴν ἀποσαφήνιση τοῦ ἀληθινοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως καὶ στὴ σαφῆ λεκτικὴ του διατύπωση, ἀλλὰ καὶ στὴ διαμόρφωση τοῦ γνήσιου φρονήματος τῶν πιστῶν, ὥστε τὸ δόγμα ὡς διατύπωση βασικῆς ἀλήθειας, νὰ συνιστᾷ λεκτικὴ τῆς βιωματικῆς ἐμπειρίας τῆς Ἐκκλησίας.

Τὴν ἀνάγκη, σημασία καὶ ἐπικαιρότητα ἀναπτύξεως δογματικῶν θεμάτων ἀντιλαμβανόμεστε ὅταν συνειδητοποιήσουμε τὸ εὖρος τῶν ἐπιμέρους κλάδων τῶν θεμάτων αὐτῶν: τῆς ἀνθρωπολογίας, τῆς χριστολογίας, τῆς τριαδολογίας, τῆς ἐκκλησιολογίας, τῆς σωτηριολογίας καὶ τῆς ἔσχατολογίας. Οἱ κλάδοι αὐτοὶ συνοψίζουν τὴν ὀρθόδοξη διδασκαλία καὶ τὴν διαχωρίζουν ἀπὸ θέσεις τῶν ἑτεροδόξων περὶ ὄλων αὐτῶν τῶν θεμάτων. Ἐπομένως, ἡ ὀρθὴ καὶ συνεπὴς ἀνάπτυξη τοῦ δόγματος τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας εἰσάγει τὸν ἀκροατὴ στὴν ἔννοια τῆς ὀρθοδοξίας, ἀποσαφηνίζει τὸ πλαίσιο τῆς σωτηρίας του, ἀλλὰ καὶ τὸν διαφυλάσσει ἀπὸ τὸν ἐν Ἑλλάδι ἀσκούμενο προσηλυτισμὸ κάποιων ἑτεροδόξων (κυρίως ἐκ τῶν προτεσταντικῶν Ὁμολογιῶν).

Ἡ ἀνάπτυξη δογματικῶν θεμάτων ἀπὸ τὸν ἐκκλησιαστικὸ ρητορικὸ λόγο ἐγγυμονεῖ τὸν κίνδυνο νὰ καταστῆ τὸ κήρυγμα κουραστικὸ γιὰ τοὺς ἀκροατές, οἱ ὁποῖοι (ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον) δὲν εἶναι ἐξοικειωμένοι μὲ τὴ δογματικὴ ὀρολογία, ἀλλὰ καὶ δὲν ἐνδιαφέρονται ἄμεσα γιὰ τὰ δογματικὰ θέματα. Ὁ ἐκκλησιαστικὸς ρήτορας θὰ πρέπει νὰ χρησιμοποιήσει κατὰ τὸ δυνατόν ἀπλούστερο λόγο, νὰ συνδέσει τὰ δογματικὰ θέματα μὲ τὴ ζωὴ τῶν ἀκροατῶν του καί, κυρίως, νὰ ἀναπτύξει τὰ θέματα αὐτὰ μὲ κείμενα ἐκ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, στὰ ὁποῖα τὸ δόγμα ἐπεξηγεῖται κατὰ τρόπο ἄμεσο καὶ παραστατικό.

Τὸ δόγμα, ὡς μορφή συστηματικῆς διατυπώσεως θεμελιώδους ἀρχῆς πίστεως, εἶναι ἡ καταληκτικὴ καὶ συνοπτικὴ ἔκφραση καὶ μαρτυρία μιᾶς μακρᾶς ἐμπειρίας θείων ἀληθειῶν ποὺ βιώνουν τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας στὸ πλαίσιο τῆς μυστηριακῆς καὶ χαρισματικῆς αὐτῆς ζωῆς. Τὸ δόγμα, ὡς κοινωνία πίστεως, ὁμολογούμενη καὶ μαρτυρούμενη διὰ τῆς πολιτείας τῶν Χριστιανῶν, εἶναι ἀποτέλεσμα περίπλοκων διεργασιῶν, στὶς ὁποῖες συμμετέχει ὀλόκληρος ὁ ἄνθρωπος. Κανεὶς δὲν πιστεύει σὲ μιὰ ἐξαγγελία, ἐὰν δὲν τὴν ἀκούσει καὶ κανεὶς δὲν ἀποδέχεται τὸ περιεχόμενό της, ἐὰν δὲν πειστεῖ. Ἀλλὰ ἡ πειθὴ δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς ἄκριτης ἢ συναισθηματικῆς ἀντίδρασης· εἶναι ἀποτέλεσμα συνειδητῆς καί, ἐπομένως, ἔλλογης ἐπιλογῆς. Κατὰ συνέπεια, εἶναι ἐμφανὴς ὁ ρόλος τοῦ κηρύγματος, ὄχι μόνο ὡς μέσου ἐκφορᾶς τῆς εὐαγγελικῆς ἀλήθειας, ἀλλὰ καὶ ὡς μέσου μεταδόσεως αὐτῆς κατὰ τρόπο ποὺ νὰ ἐκφράζει τὴν ἀπαιτούμενη πειθὴ καὶ ἀποδοχὴ της.

Κατανοείται, λοιπόν, με όσα αναφέρθηκαν παραπάνω τὸ γιατί ὁ διὰ τοῦ κηρύγματος ἀρθρωμένος θεολογικός λόγος διαμορφώνει μιὰ «κηρυγματική θεολογία», ἡ ὁποία διαθέτει τὴ δική της μεθοδολογία καὶ δομή, σαφῶς διακρινόμενη ἀπὸ ἄλλους τομεῖς ἐπιστημονικῆς προσεγγίσεως τῆς θεολογικῆς ὕλης, χωρὶς ὅμως τοῦτο νὰ σημαίνει ὅτι δὲν ἀξιοποιεῖ τὰ εὐρήματά τους.

Κατὰ συνέπεια, ἐφ' ὅσον τὸ δόγμα στὸ πλαίσιο τῆς διὰ τοῦ κηρύγματος προσφορᾶς του προβάλλεται καὶ προτείνεται ὡς τρόπος ζωῆς, τότε τὸ κήρυγμα ἀποκαλύπτει καὶ τὸν ποιμαντικό του χαρακτήρα. Ἡ συνέχεια, λοιπόν, μεταξύ κηρύγματος καὶ δόγματος κατανοεῖται στὸ πλαίσιο τῆς δυναμικῆς τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως αὐτὴ διαμορφώνεται καὶ ἐκδηλώνεται κατὰ τὴν ἱστορική της πορεία.

(β) Περιστατικοὶ λόγοι

Ὁ ἐκκλησιαστικός ρήτορας, εἴτε ἀπὸ ἄμβωνος εἴτε στὴ σχολικὴ τάξη, δὲν πρέπει νὰ παρουσιάζεται ξένος ἀπέναντι στὶς ἀνάγκες καὶ τὰ ἔκτακτα γεγονότα τῆς ζωῆς τοῦ ἀκροτηρίου του. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ καθίσταται ἐπιτακτικότερη ἐὰν ἀναλογιστοῦμε ὅτι τὰ γεγονότα αὐτὰ ἀποτελοῦν περιστάσεις, οἱ ὁποῖες ἐπηρεάζουν τὴν ὅλη προσωπικότητα τοῦ ἀνθρώπου· ἐπομένως, ἡ παρέμβαση τοῦ θεολογικοῦ λόγου κατὰ τὴ συγκεκριμένη στιγμή εἶναι ἀπολύτως ἐπιβεβλημένη.

Ἡ ἔννοια τῆς «περιστάσεως» στὸν ἐκκλησιαστικὸ ρητορικὸ λόγο δηλώνει εἴτε ἓνα ἔκτακτο γεγονός, γνωστὸ ὡς πιθανότητα ἀλλὰ μὴ ἀναμενόμενο (ὅπως, γιὰ παράδειγμα οἱ φυσικὲς καταστροφές, ἓνας πόλεμος ἢ ἓνας θάνατος), εἴτε ἓνα ἐντελῶς ἀναπάντεχο γεγονός, δηλαδή μὴ ἀναμενόμενο μετὰ βία τὶς ὑφιστάμενες πιθανότητες (ὅπως μιὰ περίπτωση ποινικῆς πράξεως -φόνου, κλοπῆς κ.λπ.- οἱ λεπτομέρειες τῆς ὁποίας τὴν καθιστοῦν μοναδικὴ μεταξὺ τῶν παρομοίων πράξεων). Ὁ περιστατικὸς ἐκκλησιαστικὸς λόγος, ὅμως, μπορεῖ νὰ ἀφορᾷ καὶ σὲ ἔκτακτα ἐκκλησιαστικὰ γεγονότα, ὅπως σὲ Μυστήρια Βαπτίσεως, Γάμου καὶ Ἱερωσύνης, ἐπικηδείου ἀκολουθίας, ἀγιασμοῦ γιὰ τὴν ἔναρξη τῆς σχολικῆς χρονιᾶς καὶ ἐγκαινίων ναοῦ.

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ εἶδος τῆς περιστάσεως, ὁ ἐκκλησιαστικὸς ρήτορας καλεῖται νὰ ἀναδείξει πολλὰ χαρίσματα καὶ ἰκανότητες, προκειμένου νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς ἀνάγκες τοῦ περιστατικοῦ λόγου. Οἱ ἀνάγκες αὐτὲς καθίστανται πολυσήμαντες λόγω τῆς ποικιλίας τῶν στόχων τοῦ περιστατικοῦ λόγου, ὅταν παράλληλα καλεῖται νὰ παρηγορήσει καὶ νὰ ἐμψυχώσει, νὰ ἀποτρέψει καὶ νὰ προτρέψει, νὰ λάβει θέση καὶ νὰ ἀποστασιοποιηθεῖ, νὰ ἐπαινεῖ καὶ νὰ ἐπιτιμήσει. Ἐὰν δὲ ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι, συνήθως, ὁ περιστατικὸς λόγος ἐκφωνεῖται χωρὶς τὴ δυνατότητα χρόνου προετοιμασίας (διότι ἡ ἔννοια τῆς «περιστάσεως» συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ αἰφνίδιου καὶ ἐπείγοντος), καθίσταται σαφῆς ἡ περαιτέρω δυσκολία διαμορφώσεως ἐνὸς συγκροτημένου ρητορικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ λόγου.

Ίδιαιτέρως τὰ περιστατικά κηρύγματα μὲ ἀφορμὴ κάποιο γεγονὸς θανάτου, εἴτε ἐκφωνοῦνται στὸ ναὸ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐξοδίου ἀκολουθίας, εἴτε ἀποτελοῦν παραμυθητικὸ λόγο σὲ μία σχολικὴ τάξη, ὑποκρύπτουν πάντως ἀρκετὲς δυσκολίες. Καὶ τοῦτο, διότι πρέπει ταυτόχρονα νὰ παρηγορήσουν, νὰ ἐρμηνεύσουν τὸ γεγονὸς τοῦ θανάτου καὶ νὰ ἐμπνεύσουν τὴν ἐλπίδα στοὺς ζῶντες. Ἐὰν τὸ συγκεκριμένο περιστατικὸ κήρυγμα περιοριστεῖ σὲ μία μόνο ἀπὸ τὶς παραπάνω πτυχές, τότε ἡ θεματικὴ του μονομέρεια θὰ συνεπιφέρει καὶ τὴ σχετικοποίησι καὶ ἀποτυχία του. Στὴν περίστασι τοῦ θανάτου ἡ Ἐκκλησία (εἴτε ἀπὸ ἄμβωνος, εἴτε στὴ σχολικὴ τάξη) ὀφείλει νὰ ἐκφέρει ὀλοκληρωμένον λόγο καὶ ὄχι τυποποιημένον ἐπικήδειο λογίδριον. Μέσα στὴ σχολικὴ τάξη ὁ συγκεκριμένος λόγος μπορεῖ νὰ λάβει καὶ ἄλλες μορφές, ὅπως μιὰ συλλογικὴ συμμετοχὴ τῶν μαθητῶν στὸ σχολιασμὸ τοῦ γεγονότος τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀπουσίας τοῦ τεθνεῶτος.

Οἱ περιστατικοὶ λόγοι τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας διακρίνονται γιὰ τὴν τόλμη ἐρμηνείας τῶν γεγονότων, γιὰ τὴν ἐλπίδα ποὺ ἀποπνέει ἡ πίστις στὸ Θεὸ καὶ γιὰ τὸ δυναμισμὸ τῶν προτεινομένων λύσεων ἀπέναντι στὰ ἔκτακτα προβλήματα ποὺ ἔχουν ἀναφυεῖ. Οἱ λόγοι αὐτοὶ ἐκφωνήθηκαν μὲ ἀφορμὴ συγκεκριμένα γεγονότα τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ σύγχρονες τοὺς πνευματικὲς ἀναγκαιότητες.

Παρόμοια παραδείγματα λαμβάνουμε ἀπὸ τοὺς εἰκοσιένα λόγους τοῦ ἁγ. Ἰω. Χρυσοστόμου *Εἰς τοὺς ἀνδριάντας*, οἱ ὁποῖοι ἐκφωνήθηκαν μὲ ἀφορμὴ τὴ θραύσι τῶν ἀγαλμάτων τοῦ αὐτοκράτορα Μ. Θεοδοσίου καὶ μελῶν τῆς οἰκογένειάς του, ἀλλὰ ἐπεκτάθηκαν στὶς σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ πολιτείας, καθὼς καὶ σὲ ἄλλα θέματα μὴ θρησκευτικά¹. Οἱ ὁμιλίες *Ἐν λιμῶ καὶ ἀρχμῶ* τοῦ Μ. Βασιλείου εἶχαν ὡς ἀφετηρία τὴν ξηρασία καὶ, κατὰ συνέπεια, τὴν πείνα τοῦ λαοῦ· γι' αὐτὸ ἡ Ἐκκλησία τῶν Καισαραίων ἀποφασίζει νὰ δραστηριοποιηθεῖ². Οἱ *Πέντε Θεολογικοὶ Λόγοι* τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου ἐκφωνήθηκαν τὸ 380 μ.Χ. στὸ ναὸ τῆς ἁγίας Ἀναστασίας Κωνσταντινουπόλεως, ὅταν οἱ Ἀρειανοὶ καὶ οἱ Ἀπολιναριστὲς κατέλαβαν σχεδὸν ὅλους τοὺς ὀρθόδοξους ναοὺς³. Τὰ κηρύγματα (μὲ τὴν ἐπωνυμία *Κατηγήσεις*) τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου σχολιάζουν κάποια βασιλικά ἢ κρατικά δρώμενα⁴. Σὲ ὅλους αὐτοὺς τοὺς περιστασιακοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ρητορικοὺς λόγους διαφαίνεται ἓνα σταθερὸ καὶ σαφὲς θεολογικὸ ὑπόβαθρο.

1. PG 49, 15-222.

2. PG 31, 304-328.

3. PG 36, 12-172.

4. Ἐκδ. «Ὁρθόδοξη Κυψέλη», Θεσσαλονίκη 1982.

Περιστατικοί λόγοι στη σύγχρονη πραγματικότητα είναι και οι άπευθυνοί, οι ειδικά άμιγρη άκροατήρια, όπως σε μαθητές, φοιτητές, άσθενείς, φυλακισμένους. Η όμοιογένεια των παραπάνω άκροατηρίων διαφοροποιεί τὸ περιεχόμενο και τὴ δομὴ τοῦ λόγου, σε σημείο νὰ αναφερόμαστε σε ξεειδικευμένες όμιλίες και, ίσως, σε ξεειδικευμένους έκκλησιαστικούς ρήτορες. Αυτό σημαίνει ότι ακόμα και δόκιμοι όμιλητές, είναι πιθανόν νὰ μὴν μποροῦν νὰ ανταποκριθοῦν στὶς παραπάνω ειδικές περιστάσεις. Βέβαια, ἡ κατάτμηση τοῦ έκκλησιαστικοῦ σώματος σε ομάδες ειδικῶν και μὴ ειδικῶν αναγκῶν δὲν είναι όρθη έκκλησιολογικά. Όμως, οί ειδικές συνθήκες επιβάλλουν ξεειδικευμένη αντιμετώπιση.

(γ) Άπολογητικός έκκλησιαστικός λόγος

Η έννοια τῆς «άπολογίας» στὸ σύγχρονο θεολογικό λόγο έμπεριέχει δύο έπιμέρους πτυχές : τὴν υπεράσπιση τῆς αλήθειας τῆς πίστεως έναντι τῶν αἱρέσεων και τὴ διαλεκτικὴ τῆς όρθόδοξης θεολογίας με τὶς σύγχρονες μορφές τῆς έπιστήμης και τῆς ιδεολογίας.

Η πρώτη πτυχή τοῦ σύγχρονου άπολογητικοῦ θεολογικοῦ λόγου (ἡ υπεράσπιση τῆς αλήθειας έναντι τῶν αἱρέσεων) απαιτεῖ καλή γνώση τοῦ περιεχομένου και τῆς μεθόδου δράσεως τῶν αἱρέσεων αὐτῶν. Ο ρητορικός άπολογητικός λόγος πρέπει νὰ στηρίζεται στὴν όρθη καταγραφή τῶν αἱρετικῶν θέσεων, ὥστε νὰ προβαίνει άκολούθως στὴν άναίρεσή τους. Η πιθανή λανθασμένη γνώση και παρουσίαση τῶν θέσεων αὐτῶν μπορεῖ νὰ επιφέρει άποτυχία τοῦ άπολογητικοῦ λόγου νὰ πείσει τοὺς άκροατές, αλλά μπορεῖ νὰ επιφέρει και μεγαλύτερη πολεμικὴ έκ μέρος τῶν αἱρετικῶν ομάδων, οί όποῖες γνωρίζουν νὰ άμύνονται και νὰ διεκδικοῦν τὰ δικαιώματά τους στὰ πλαίσια τῶν νόμων τοῦ κράτους.

Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτό, ὁ έκκλησιαστικός ρήτορας (εἴτε από άμβωνος, εἴτε στὰ πλαίσια ένός κατηχητικοῦ μαθήματος ἢ ένός μαθήματος Θρησκευτικῶν) θὰ πρέπει νὰ είναι έφοδιασμένος με τὰ κατάλληλα βιβλία τόσο περὶ τῶν θέσεων τῶν ιδίων τῶν αἱρετικῶν, ὅσο και περὶ τῆς άναίρεσεως τῶν θέσεων αὐτῶν. Απαιτεῖται, δηλαδή, ἡ δημιουργία μιᾶς άντιαιρετικῆς βιβλιοθήκης, ἡ όποία πρέπει συνεχῶς νὰ ανανεώνεται, δεδομένης μάάλιστα τῆς έμφανίσεως νέων αἱρέσεων ἢ τῆς μεταλλαγῆς παλαιότερων. Αλλά και ὁ άντιαιρετικός λόγος, εκείνος πού θὰ άποκαλύψει και θὰ στιγματίσει τὴν πλάνη, εκείνος πού θὰ ένισχύσει τοὺς πιστοὺς στὸν άγώνα υπέρ τῆς αλήθειας τῆς πίστεως, θὰ πρέπει νὰ είναι νηφάλιος, σταθερός και έλπιδοφόρος. Νηφάλιος πρέπει νὰ είναι υπό τὴν έννοια άποφυγῆς άκραίων εκφράσεων έναντίον τῶν αἱρέσεων, εκφράσεων πού δὲν οίκοδομοῦν τοὺς πιστοὺς, αλλά και πού δυνατόν νὰ παρᾶσχουν άφορμές στοὺς εκπροσώπους τῶν αἱρετικῶν, ὥστε νὰ εμφανιστοῦν ὡς

ἀδίκως διωκόμενοι, ἢ νὰ προβοῦν σὲ ἔνδικο μέτρα ἐναντίον τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ρήτορα. Ἄλλωστε, καὶ γιὰ τὴν παρούσα περίπτωση ἰσχύει ἡ ἀρχὴ ὅτι ὁ ρητορικός ἐκκλησιαστικός λόγος θὰ πρέπει νὰ εἶναι νηφάλιος καὶ μὲ πραότητα νὰ ἀσκεῖ κριτικὴ καὶ νὰ νοθετεῖ τοὺς πλανώμενους.

Ἡ δευτέρη πτυχὴ τῆς σύγχρονης ἐκκλησιαστικῆς ρητορικῆς ἀπολογίας ἐμπεριέχει, ἐπίσης, ἐπιμέρους ἰδιάζουσες δυσκολίες. Ἡ διαλεκτικὴ τῆς θεολογίας μὲ τὴ σύγχρονη διανόηση ἀποτελεῖ διαχρονικὸ αἴτημα τῆς Ἐκκλησίας, ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καὶ οἱ ἐν γένει ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς ἐνδιαφέρονταν πάντοτε γιὰ τὰ ἐπιστημονικὰ καὶ φιλοσοφικὰ ρεύματα τῆς ἐποχῆς τους, μὲ τὰ ὁποῖα διαλέγονταν ἀναδεικνύοντας εἴτε τὶς συγκλίσεις, εἴτε τὶς ἀποκλίσεις τους.

Ἡ πρωταρχικὴ καὶ βασικὴ δυσκολία τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ρήτορα γιὰ τὴ διαμόρφωση ἑνὸς ἀπολογητικοῦ λόγου ἀπέναντι στὰ ἐπιστημονικὰ ρεύματα τῆς ἐποχῆς του, εἶναι ἡ ἀνάγκη νὰ μὴν ὑπερβεῖ τὰ θεολογικὰ πλαίσια, σὲ μιὰ προσπάθεια ὑποκατάστασης τῶν ἐκπροσώπων τῶν ρευμάτων αὐτῶν. Γιὰ παράδειγμα, δὲν μπορεῖ ὁ ἐκκλησιαστικὸς ρήτορας, κατὰ τὴ διαλεκτικὴ του μὲ τὴ σύγχρονη βιολογία, νὰ προσπαθεῖ νὰ ὑποκαταστήσει ἕνα βιολόγο στὰ θέματα αὐτά. Ὁ θεολογικὸς ρητορικός λόγος -τοῦ ἱεροκλήρουκα ἢ τοῦ θεολόγου καθηγητῆ- πρέπει νὰ ἀρκεῖται στὴ διαλεκτικὴ μὲ τὴ βιολογία (ποὺ ἀναφέρθηκε σὰν παράδειγμα) μέσα στὰ πλαίσια τῆς θεολογίας καὶ ὄχι νὰ δημιουργεῖται ἕνα κλίμα πολεμικῆς τῆς βιολογίας, τὸ ὁποῖο θὰ στηρίζεται σὲ δῆθεν «ἐπιστημονικά» πορίσματα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ρήτορα.

Ἡ διαλεκτικὴ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ρήτορα μὲ τὰ σύγχρονα ἐπιστημονικὰ ρεύματα δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἐξ ὀρισμοῦ ὡς πολεμικὴ ἢ ὡς ἀντιρρητικός λόγος. Ἡ ἀπολογητικὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ρητορικῆς δὲν θὰ πρέπει νὰ στηρίζεται σὲ μιὰ καθολικὴ καὶ ἀόριστη καχυποψία ἀπέναντι στὴν ἐπιστῆμη τῆς ἐποχῆς της, ἀλλὰ σὲ μιὰ ἐρμηνεία τῶν διακριτῶν ρόλων ἐπιστῆμης καὶ θεολογίας, σὲ μιὰ προσπάθεια κριτικῆς μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀναπληρώσεως μιᾶς ἀναμενόμενης ἐλλείψεως τῆς ἐπιστῆμης: τῆς θέασης καὶ μελέτης τοῦ ἀνθρώπου ὡς δημιουργήματος τοῦ Θεοῦ καὶ ὡς ὑπαρξῆς ποὺ πορεύεται πρὸς τὴ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ.

(δ) Πολιτικός καὶ θεολογικός λόγος

Ὁ ἐκκλησιαστικὸς ρητορικός λόγος καλεῖται νὰ λάβει θέση ἀπέναντι σὲ ὅλες τὶς πτυχές τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, ὄχι γιὰ νὰ ἀποκτήσει μιὰ ἐφήμερη ἐπικαιρότητα, ἀλλὰ γιὰ νὰ διδάξει στὸν ἄνθρωπο τὸν ὀρθό, σωτηριολογικὰ, τρόπο τοποθετήσεως μέσα στὶς πτυχές αὐτές.

Ἡ πολιτικὴ ἀποτελεῖ ἔννοια ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ὡς «πολιτικοῦ ὄντος» παρέχει τὸ ἀνα-

γκαίο πλαίσιο κατανοήσεως τοῦ ὄρου «πολιτική». Τὸ πλαίσιο αὐτὸ καθίσταται περισσότερο ἀναγκαῖο στὴ σημερινή ἐποχή, κατὰ τὴν ὁποία ὑπάρχει σύγχυση μεταξὺ τῆς «πολιτικῆς» καὶ τοῦ «κομματισμοῦ». Κι ἂν ὁ ἐκκλησιαστικὸς ρήτορας δὲν γνωρίζει ὅλες τὶς παραμέτρους αὐτῆς τῆς διακρίσεως, κινδυνεύει νὰ δημιουργήσει σοβαρὰ προβλήματα συγχύσεως στὸ ἀκροατήριό του.

Ἡ συνάφεια πολιτικῆς καὶ θεολογίας, στὰ πλαίσια ἐνὸς κηρύγματος ἢ ἐνὸς μαθήματος θρησκευτικῶν, προϋποθέτει ἄριστη θεολογικὴ γνώση τῶν παραμέτρων, οἱ ὁποῖες ὑπαγορεύονται ἀπὸ τὴν διαπίστωση τῆς *Πρὸς Διόγνητον Ἐπιστολῆς*: *Οἱ Χριστιανοὶ πατρίδας οἰκοῦσιν ἰδίας, ἀλλ' ὡς πάροικοι· μετέχουσιν πάντων ὡς πολῖται, καὶ πανθ' ὑπομένουσιν ὡς ξένοι· πᾶσα ξένη πατρίς ἐστὶν αὐτῶν, καὶ πᾶσα πατρίς ξένη*⁵. Οὐσιαστικὰ πρόκειται γιὰ ἐπεξεργασία τοῦ βασικότερου προβληματισμοῦ, σχετικὰ μὲ τὴ διαχρονικὴ παρουσία τῆς Ἐκκλησίας στὸν κόσμον: πῶς θὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ ταυτόχρονη συνύπαρξη ζωῆς καὶ δραστηριοποιήσεως στὸν κόσμον, μὲ τὴν κατάστασι ἀναζητήσεως «τῆς μέλλουσας πόλεως»⁶ ἀπὸ τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας. Γι' αὐτὸ ἡ συγκεκριμένη θεματολογία τοῦ ρητορικῶ ἐκκλησιαστικοῦ λόγου εἶναι, στὴν οὐσία, μιά «σχοινοβασία» ἀνάμεσα σὲ δύο ταυτόχρονες πραγματικότητες.

Ἐὰς διατυπώσουμε τὴν ὄλη προβληματικὴ κατὰ τρόπο πρακτικόν: ὁ ἐκκλησιαστικὸς λόγος δὲν μπορεῖ νὰ προτρέψει τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας οὔτε νὰ ἀδιαφορήσουν γιὰ τὴν πολιτικὴ, οὔτε (κατὰ μείζονα λόγο) νὰ ἀντιτεθοῦν σὲ αὐτή. Ἡ αἰτία εἶναι προφανής, ἐφ' ὅσον οἱ ἀκροατὲς ζοῦν μέσα σὲ μίαν συγκεκριμένη κοινωνία, γιὰ τὴν ὁποία ἡ πολιτικὴ ἀποτελεῖ κεντρικὸ ρυθμιστικὸ παράγοντα (πολλὰς φορῆς, δέ, παράγοντα πού μπορεῖ νὰ ἀποβῆ θετικὸς ἢ ἀρνητικὸς γιὰ τὴν ἴδια τὴν Ἐκκλησία). Ὁ ἐκκλησιαστικὸς λόγος, ὅμως, δὲν μπορεῖ νὰ ἀπολυτοποιήσει τὴν ἐνασχόλησή του μὲ τὴν πολιτικὴ, δὲν μπορεῖ δηλαδὴ νὰ καταστῆ ἕνας «πολιτικὸς λόγος», ἀντίστοιχος τοῦ πολιτικοῦ λόγου τῶν διαφόρων κομμάτων.

Εἶναι προφανὲς ἀπὸ τὰ παραπάνω, ὅτι ἡ ἐνασχόλησις τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ρήτορα μὲ τὴν πολιτικὴ θὰ πρέπει νὰ κινεῖται ἐντὸς αὐστηρῶν ὁρίων καὶ νὰ διέπεται ἀπὸ τοὺς ἀκόλουθους κανόνες:

- Ὁ ρητορικὸς ἐκκλησιαστικὸς λόγος ὀφείλει νὰ τοποθετεῖται ἀπέναντι σὲ θέματα πολιτικῆς, ὅταν αὐτὰ ἀπτονται τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων τῶν ἀκροατῶν, ἀλλὰ καὶ στὴν πιθανὴν περίπτωσι πού οἱ ἐνέργειες τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας δημιουργοῦν προβλήματα -ἐμμεσα ἢ ἄμεσα- στὸ ἔργο τῆς σωτηρίας τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας.

5. *Ἐπιστολὴ πρὸς Διόγνητον*, 5, ΒΕΠΕΣ 2, Σ. 253.

6. Ἐβρ. 13, 14.

- Ἡ ἐνασχόληση μὲ τὰ θέματα αὐτὰ πρέπει νὰ γίνεται κατὰ τρόπο ἥσιο καὶ νὰ μὴν χρησιμοποιεῖ κομματικές πρακτικές πλήγματος τοῦ κρινομένου. Ὁ ἐκκλησιαστικός ρήτορας δὲν πρέπει οὔτε σὸ ἐλάχιστο νὰ θεωρήσει ὅτι ἡ κριτική του ἐναντίον τῆς πολιτικῆς θὰ μποροῦσε νὰ λειτουργήσῃ πρὸς ὄφελος τῶν ἀντιπάλων τοῦ φορέα, τὸν ὁποῖο ἐκεῖνος κρίνει.

- Ὁ ἐκκλησιαστικός ρητορικός λόγος μπορεῖ νὰ προτρέψῃ τὸ ἀκροατήριό του νὰ ἀναμιχθεῖ μὲ τὴν πολιτική, ἀλλὰ θὰ πρέπει νὰ τηρήσῃ οὐδέτερη στάση ὡς πρὸς τὴν ἐνασχόληση μὲ τὸν κομματισμό. Τὸ ἐνδιαφέρον ἑνὸς μέλους τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὴν πολιτική εἶναι ἐπιβεβλημένο σὲ ἐπίπεδο κριτικῆς σκέψεως καὶ συμμετοχῆς σὲ ἐκδηλώσεις καὶ δραστηριότητες ποὺ προάγουν τὸ κοινὸ ὄφελος.

- Ὁ ἴδιος ὁ ἐκκλησιαστικός ρήτορας καὶ ὁ λόγος του πρέπει νὰ μὴν ἀπορρίπτουν ἀνθρώπους καὶ τάσεις ἐντὸς τῆς πολιτικῆς, ἀλλὰ νὰ ἐπικρίνουν ἢ νὰ ἐπιδοκιμάζουν ἰδέες καὶ πράξεις. Ἡ ἀντικειμενικότητα τῆς κριτικῆς ἢ τῆς ἐπιδοκιμασίας ἀποτελεῖ βασικότητα παράγοντα γιὰ τὴν ὀρθότητα ἢ μὴ τῆς θεολογικῆς τοποθετήσεως ἐναντι τῆς πολιτικῆς.

- Τέλος, ὁ θεολογικός λόγος τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ρήτορα περὶ τῆς πολιτικῆς θὰ πρέπει νὰ διαπνέεται ἀπὸ τίς ἔννοιες καὶ τοὺς στόχους τοῦ σωτηριώδους ἔργου τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ συγκεκριμένος λόγος, δηλαδή, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι οὔτε κοινωνιολογικός, οὔτε οἰκονομολογικός, οὔτε φιλοσοφικο-ψυχολογικός. Πρέπει νὰ ἀναδεικνύει τὴν ἀλήθεια ὅτι ἡ πολιτική συμβάλλει ἢ πρέπει νὰ συμβάλλει (γιὰ τὸν ἐκκλησιαστικὸν λόγον) στὴν ἐπίτευξη τοῦ κεφαλαιώδους στόχου τοῦ ἀνθρώπου: τὴ συνάντησή του μὲ τὸν ἐρχόμενο Κύριο.

2. Πρὸς ἓνα συγχρονισμό τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ρητορικοῦ λόγου μὲ τὰ δεδομένα τοῦ πολιτισμοῦ, τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς μας.

(α) Ἡ γλῶσσα τῆς ἐλπίδας σὸ σύγχρονο θεολογικὸ καὶ κοσμικὸν λόγον.

Κοινὸ στοιχεῖο καὶ στόχος τοῦ κάθε σύγχρονου λόγου (θρησκευτικοῦ, πολιτικοῦ, καλλιτεχνικοῦ, ἐπιστημονικοῦ) εἶναι ἡ διατύπωση μιᾶς ἐλπίδας γιὰ τὸ σύγχρονο ἄνθρωπο. Λόγος ποὺ δὲν ἐμπεριέχει τὴν ἀναζήτηση τῆς ἐλπίδας, εἶναι, ἐκ τῶν προτέρων, ἀποτυχημένος καὶ ἄχρηστος. Ἀλλὰ καὶ ἐὰν περιέχει μιὰ ψεύτικη ἐλπίδα ἢ ἐὰν αὐτὴ ἢ ἐλπίδα ἔχει ἀποδειχθεῖ ἀπατηλὴ καὶ ἐφήμερη, τότε καὶ πάλι ὁ σύγχρονος λόγος ποὺ ἐκφέρει αὐτὴ τὴν ἐλπίδα χάνει τὴν ἀξιοπιστία του.

Ὁ ἐκκλησιαστικός ρητορικός λόγος, εἴτε ἐκφέρεται κατὰ τὸ κήρυγμα ἀπὸ ἄμβωνος, εἴτε στὰ πλαίσια τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν στὴν πρωτοβάθμια καὶ δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση, εἴτε διατυπώνεται στὰ πλαίσια τοῦ κατηχητικοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησίας ἢ μὲ ἀφορμὴ κάποιες περιστατικὲς ὁμιλίες, ὀφείλει νὰ ἀποκαλύπτει τὸ δικό του λόγο ἐλπίδας. Ἡ ἀναγκαιότητα αὐτὴ δὲν πρέπει νὰ ὑπαγορεύεται ἀπὸ ἓνα πνεῦμα ἀνταγωνισμοῦ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ λόγου πρὸς τοὺς ἄλλους συγχρόνους του· πηγάζει, κατὰ βάση, ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ λόγου καὶ ὄχι ἀπὸ μία κοινωνικὴ δεοντολογία. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ κάθε φορέας τοῦ λόγου αὐτοῦ (ιεροκήρυκας, καθηγητὴς θεολόγος, κατηχητὴς, ὁμιλητὴς) ὀφείλει νὰ ἐμβαθύνει στὴν ἀλήθεια καὶ ὄχι νὰ ἀναζητεῖ τρόπους ἐντυπωσιακῆς προβολῆς τῆς.

Τὸ τελευταῖο αὐτὸ στοιχεῖο ἀποτελεῖ παγίδα γιὰ τὸ σύγχρονο ἐκκλησιαστικὸ ρήτορα, ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι μπορεῖ νὰ αἰσθανθεῖ τὴν ἀνάγκη ὀργανωτικῆς προβολῆς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ μηνύματος. Τὸ μήνυμα αὐτὸ δὲν μπορεῖ (καὶ δὲν πρέπει) νὰ ὑπόκειται στὴ δεοντολογία τῶν σύγχρονων «image makers», ἐκείνων ποὺ κατασκευάζουν τὸ προφίλ τῶν διαφόρων ὁμιλητῶν, ὥστε νὰ ἐπιτυγχάνουν τὴ μέγιστη δυνατὴ ἀποδοχὴ τῶν λεγομένων τους. Ὁ ἐκκλησιαστικός ρητορικός λόγος δὲν ἔχει ἀνάγκη παρόμοιας ὀργανώσεως· ἀντίθετα, ὅταν ὀργανώνεται μὲ βάση τὰ σύγχρονα κοσμικὰ πλαίσια, τότε μεταπίπτει σὲ μία παραλλαγὴ τοῦ σύγχρονου κοσμικοῦ λόγου (καὶ αὐτὸ φαίνεται στὶς προσπάθειες τῶν ἐπαγγελματιῶν-ιεροκηρῦκων κυρίως τοῦ Προτεσταντικοῦ κόσμου, ἐκείνων ποὺ ἀποκαλοῦνται -κυρίως στὶς Η.Π.Α.- ὡς «τηλεοπτικοὶ ἀστέρες»).

Ὁ λόγος τοῦ κηρύγματος, τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν ἢ τῆς Ὁρθόδοξης κατηχήσεως δὲν ἀποτελεῖ μιὰ πρόταση ἐλπίδας ποὺ συμπληρώνει τὶς ἀντίστοιχες τῶν ἄλλων εἰδῶν λόγου, δὲν λειτουργεῖ δηλαδὴ κατὰ τρόπο παραπληρωματικὸ ὡς πρὸς τὰ εἶδη αὐτὰ τοῦ κοσμικοῦ λόγου. Ἀποτελεῖ (ἢ πρέπει νὰ ἀποτελεῖ) τὴν μόνη πραγματικὴ ἐλπίδα τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου, τὴν ἐλπίδα ποὺ ἐκεῖνος ἀρκετὲς φορὲς ἀγνοεῖ, ἀν καὶ τὴν ἐπιζητεῖ ἐνδόμυχα. Αὐτὴ τὴν ἐλπίδα καλεῖται νὰ ἀναδείξει ὁ σύγχρονος ἐκκλησιαστικός ρητορικός λόγος.

Πῶς, ὅμως, θὰ ἀναδειχθεῖ ἡ ἐλπίδα αὐτὴ, ἐὰν προηγουμένως δὲν συνειδητοποιηθεῖ ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς ἐκκλησιαστικὸς ρήτορες; Τὸ ἐρώτημα αὐτὸ θέτει τὸ πρόβλημα στὴ σωστὴ του διάσταση: ἡ γλῶσσα τῆς ἐλπίδας τοῦ σύγχρονου θεολογικοῦ λόγου δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν ἐξαγγελία τοῦ μηνύματος τῆς Ἀναστάσεως. Κι ἂν ὁ σύγχρονος ἐκκλησιαστικός ρητορικός λόγος δὲν προβάλλει αὐτὴ τὴν ἐλπίδα, τότε μεταπίπτει σὲ ἓνα τμῆμα τοῦ σύγχρονου συστήματος μηνυμάτων ἐλπίδας, δηλαδὴ τῶν ἐνδοκοσμικῶν ἐξαγγελιῶν ποὺ ἐξυπηρετοῦν τὰ μεγάλα παγκόσμια συμφέροντα, συντηρῶντας ἀπατηλὰ ὁράματα γιὰ τοὺς ἀκροατές.

“Όταν ὁ ἐκκλησιαστικός ρητορικός λόγος ἐξαγγέλλει τὴν ἀναστάσιμη ἐλπίδα καὶ διαπνέεται ἀπὸ αὐτὴ, τότε καθίσταται ὁ ἄξονας πὺν νοηματοδοτεῖ ὅλες τὶς ἐπιμέρους ἀνθρώπινες ἐφήμερες ἐλπίδες. Ἡ κοσμικὴ ἐλπίδα πὺν ἐκφράζεται στοὺς ἀντίστοιχους λόγους, γιὰ ἐπίλυση τῶν μεγάλων προβλημάτων τῆς ἀνθρωπότητος (ἀσθένειες, φτώχεια, ἀνεργία, πόλεμοι, κοινωνικὲς διακρίσεις, προβλήματα τῶν σχέσεων τῶν δύο φύλων, προβλήματα σχετικὰ μὲ τὴν οἰκογένεια καὶ τὴν ἀνατροφή τῶν παιδιῶν) δὲν μπορεῖ νὰ νοηματοδοτηθεῖ παρὰ μόνον μέσα ἀπὸ τὸ πρῶσιμα τῆς ἐλπίδας τῆς Ἀναστάσεως. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἐλπίδα, γιὰ τὴν ὁποία ὁ σύγχρονος ἐκκλησιαστικός ρητορικός λόγος μπορεῖ νὰ ἀπευθυνθεῖ στὸν σύγχρονο ἄνθρωπο μὲ τὰ ἴδια ἐκεῖνα λόγια, μὲ τὰ ὁποῖα ἀπευθύνθηκε ὁ ἀπ. Παῦλος στοὺς Ἀθηναίους: «Ἐκεῖνο πὺν ἀγνοεῖτε, αὐτὸ ἦλθα νὰ σᾶς γνωστοποιήσω» (Πράξ. 17, 23).

(β) Σύγχρονη ἐκκλησιαστικὴ ρητορικὴ καὶ πολιτιστικο-ἐπιστημονικὴ ἐξέλιξη

Πολλὲς φορὲς τονίζεται ἡ ἀνάγκη συγχρονισμοῦ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ρητορικοῦ λόγου μὲ τὰ δεδομένα τῆς σύγχρονης πολιτισμικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς ἐξελίξεως. Ποιὲς, ὅμως, εἶναι οἱ βαθύτερες παράμετροι τοῦ θέματος τῆς ἀνάγκης αὐτῆς;

Εἶναι σαφὲς ὅτι ὁ ρητορικός ἐκκλησιαστικός λόγος ὀφείλει νὰ παρακολουθεῖ τὶς σύγχρονες πολιτισμικὲς ἐξελίξεις, καθὼς καὶ τὰ ἐπιστημονικὰ ἐπιτεύγματα. Ἡ ἀνάγκη αὐτὴ ἐπιβάλλεται ἐκ τῶν πραγμάτων: εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀπευθύνεται ὁ ἐκκλησιαστικός ρήτορας στὸ σύγχρονο ἄνθρωπο, ἀλλὰ νὰ ἀγνοεῖ τὸ πολιτιστικὸ του περιβάλλον. Τὸ περιβάλλον αὐτὸ, ἄλλωστε, δημιουργεῖ τὶς συνθήκες ζωῆς, στὶς ὁποῖες ὀφείλει νὰ ἀναφερθεῖ ὁ ἐκκλησιαστικός λόγος (ἐπομένως, πρέπει νὰ τοῦ εἶναι γνωστές). Ἀλλὰ καὶ ἐάν, ἐπίσης, ὁ λόγος αὐτὸς ἀγνοεῖ τὶς συγκεκριμένους ἐξελίξεις καὶ τὰ ἐπιτεύγματα, θὰ ἐμφανιζόταν στὶς συνειδήσεις τῶν ἀκροατῶν ὡς ἀφερέγγυος, ὑπὸ τὴν ἐννοια τῆς ἀσυμβατότητας μὲ τὴν σύγχρονη ζωὴ. Ὁ κάθε ἐκκλησιαστικός ρήτορας δὲν μπορεῖ νὰ διεκδικήσῃ τὸ κῦρος τῶν λεγομένων του, ἐὰν ἀναφέρεται σὲ μία παρωχημένη ἐποχὴ, ἀγνοώντας τὴν σύγχρονη πολιτιστικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ πραγματικότητα.

Τὸ ἐρώτημα, ὅμως, πὺν ἀναφέρεται μετὰ ἀπὸ τὶς παραπάνω διαπιστώσεις εἶναι διπλό: μὲ ποιὸν τρόπον ὁ ἐκκλησιαστικός ρητορικός λόγος θὰ συγχρονιστεῖ μὲ τὰ πολιτιστικὰ καὶ ἐπιστημονικὰ ἐπιτεύγματα τῆς ἐποχῆς του; Ἀλλὰ καὶ ποιὸ εἶναι τὸ ὄριο αὐτοῦ τοῦ συγχρονισμοῦ;

Ὁ τρόπος τοῦ συγχρονισμοῦ ἀφορᾷ, κατ’ ἀρχάς, στὴ σωστὴ ἐνημέρωση σχετικὰ μὲ τὰ σύγχρονα ἐπιτεύγματα. Ὁ ἐκκλησιαστικός ρήτορας δὲν πρέπει νὰ εἶναι παραπληροφορημένος ὅταν ἀναφέρεται στὰ ἐπιστημονικὰ ἐπιτεύγματα τῆς ἐποχῆς του, καθὼς καὶ στὴν πρόοδο τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ σωστὴ ἐνημέρωση ἀφ’ ἐνὸς μὲν

τιμᾶ τὸν ἐκκλησιαστικὸ ρήτορα (διότι τόσο τὸ ἀκροατήριον, ὅσο καὶ οἱ φορεῖς τῶν ἐπιστημονικῶν ἐπιτευγμάτων διαπιστώνουν τὴ σοβαρότητα τῶν λόγων του), ἀφ' ἑτέρου δὲ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ ἀναφερθεῖ σὲ αὐτὰ εἴτε θετικά, εἴτε ἀρνητικά, ἀλλὰ πάντως μὲ τὴν πρέπουσα σοβαρότητα.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι ὁ ἐκκλησιαστικὸς ρήτορας οὔτε εἶναι, οὔτε μπορεῖ νὰ εἶναι εἰδικὸς στὸ νὰ ἀποφανθεῖ περὶ τῆς ὀρθότητος ἢ μὴ τῶν ἐπιστημονικῶν ἐπιτευγμάτων. Ἡ ὀρθότητα αὐτή, ἄλλωστε, κρίνεται (γιὰ τὸν ἐκκλησιαστικὸ ρητορικὸ λόγο) μὲ βάση τὸ ἐὰν βοηθᾷ τὸν σύγχρονον ἄνθρωπον στὶς πραγματικές του ἀνάγκες ἢ ἐὰν τὸν ἀποπροσανατολίζει ἀπὸ τοὺς πνευματικούς του στόχους. Ἡ ἀναφορὰ, ἐπομένως, τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ρήτορα στὰ συγκεκριμένα ἐπιτεύγματα πρέπει νὰ γίνεται μὲ τὸν ἄξονα αὐτό· ἢ συγκεκριμένη διαπίστωση, ἄλλωστε, ἀπαντᾷ καὶ στὸ δεύτερον ἐρώτημα περὶ τῶν ὀρίων τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ: ὁ ἐκκλησιαστικὸς ρητορικὸς λόγος ὀφείλει νὰ ἀποδέχεται τὰ ἐπιστημονικὰ ἐπιτεύγματα μέχρι τὸ σημεῖο συμβολῆς τους στὴν πνευματικὴ πρόοδο τοῦ ἀνθρώπου. Πέρα ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτό, ὅταν δηλαδὴ τὰ ἐπιτεύγματα τῆς ἐπιστήμης ἀποπροσανατολίζουν τὴν πνευματικὴ πορεία τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου, ὁ ἐκκλησιαστικὸς ρητορικὸς λόγος ὀφείλει νὰ εἶναι κριτικὰ ἀρνητικὸς.

Ἐὰς τονιστεῖ, τέλος, ὅτι τὸν ἐκκλησιαστικὸ ρητορικὸ λόγο δὲν πρέπει νὰ ἀφοροῦν ὅλα τὰ ἐπιστημονικὰ καὶ πολιτιστικὰ ἐπιτεύγματα τῆς ἐποχῆς του. Ὑπάρχουν πτυχὲς τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, οἱ ὁποῖες εἶναι οὐδέτερες (οὔτε θετικές, οὔτε ἀρνητικές) πρὸς τὴν πνευματικὴ πορεία τοῦ ἀνθρώπου. Θὰ ἦταν σφάλμα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ λόγου νὰ ὑπεισέλθει σὲ θέματα κριτικῆς τῶν πτυχῶν αὐτῶν, διότι θὰ δημιουργοῦσε τὴν ἐντύπωση ὅτι δὲν ἔχει συγκεκριμένα πνευματικὰ ἐνδιαφέροντα, ἀλλὰ ὅτι τὸ ἔργο του συνίσταται στὴν συνεχῆ κριτικὴ τῆς κάθε πτυχῆς προόδου τοῦ πολιτισμοῦ (ἔργο πολιτιστικοῦ ἀναχρονισμοῦ).

(γ) Ρητορικὴ καὶ ἀποφατικὴ θεολογία στὸν σύγχρονον κόσμον

Ἡ ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας ἀνέδειξε τὴν ὑπαρξὴ καὶ δράση μιᾶς θεολογίας «τῆς σιωπῆς». Ὁ ἀποφατισμὸς χαρακτηρίστηκε τόσο ἀπὸ τὴν ἀρνησὴ τῆς περιγραφῆς τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ὑπολοίπων θεμάτων τῆς πίστεως, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν προβολὴ τῆς ἐμπειρίας ὡς τῆς «γλώσσας» ἐκφράσεως τῶν ἀληθειῶν αὐτῶν· καὶ ἡ ἐμπειρία ἔχει πάντοτε προτεραιότητα ἔναντι τοῦ λόγου.

Θὰ πρέπει, ὁμως, νὰ τονιστεῖ μιὰ σημαντικὴ ἀλήθεια: ὅτι ὁ ἀποφατισμὸς δὲν ὀφείλει νὰ συνειδητοποιηθεῖ στὸ σύγχρονον ἔργο τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἓνα «ἄλλοθι» γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τοῦ κηρυκτικοῦ τῆς ἔργου. Ἡ ἡσυχαστικὴ παράδοση στὴν Ἐκκλησία, ἢ παράδοση ποὺ ἐνεργοποίησε τὴν ἀποφατικὴ θεολογία, συνεχίζει νὰ ὑπάρχει

στη σύγχρονη Ἐκκλησία και να προσφέρει τους εύχυμους καρπούς της στο έργο της σωτηρίας. Ἡ ρητορική θεολογία ὄχι μόνο δέν ἀντιτίθεται στην παράδοση αὐτή, ἀλλά λαμβάνει ἀπό αὐτή τήν «πληροφόρηση τῆς πίστεως», δηλαδή τὸ παράδειγμα τῆς σαρκωμένης ἐμπειρίας τῆς Θεώσεως.

Ὁ ἐκκλησιαστικός ρητορικός λόγος, ὅμως, καλεῖται νὰ ἐνεργήσει ὡς «προπομπός» τῆς ἀποφατικῆς θεολογίας, ὡς ἐκεῖνος πού θὰ προετοιμάσει τὸ σύγχρονο ἄνθρωπο νὰ εἰσέλθει στὰ ἐνδότερα τῆς πίστεως. Ὁ ἐκκλησιαστικός ρήτορας δέν μπορεῖ νὰ διακρίνεται γιὰ τὸν ἀποφατισμὸ τῆς θεολογίας του, ἐφ' ὅσον ἡ ἴδια ἡ φύση τῆς ρητορικῆς καὶ τῆς ἐπιχειρηματολογίας της δέν συνάδουν πρὸς τὴν λειτουργία τοῦ ἀποφατισμοῦ στη θεολογία. Τὸ ἴδιο ἰσχύει- ἐκ τοῦ ἀντιθέτου- γιὰ τὸν ἡσυχαστὴ θεολόγο. Ὅμως, καὶ οἱ δύο καλοῦνται νὰ λειτουργήσουν ὡς «ἀλιεῖς ἀνθρώπων», ἂν καὶ τὸ ἔργο τους αὐτὸ πραγματοποιεῖται ὑπὸ διαφορετικῆς συνθήκης καὶ σὲ διαφορετικῆς χρονικῆς παραμέτρου.

Ἔτσι, ὁ ρητορικός ἐκκλησιαστικός λόγος καλεῖται νὰ ἀφουγκραστεῖ τὸν «ἄηχο λόγο» τοῦ ἡσυχασμοῦ καὶ τῆς ἀποφατικῆς θεολογίας· καὶ ἡ ἀποφατικὴ θεολογία καλεῖται νὰ μὴν ἀπαξιώσει τὴ ρητορικὴ τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ νὰ τὴν νοηματοδοτήσει μὲ τὴν βαθειὰ καὶ ἐσχατολογικὴ ἐμπειρία τῆς πίστεως.

Ὁ ἐκκλησιαστικός ρητορικός λόγος συνιστᾷ τὴ διαχρονικὴ ἔκφραση τῆς ἐμπειρίας τῆς Ἐκκλησίας. Ὅσες φορὲς ὁ λόγος αὐτὸς ἀρθρώνεται, εἴτε στὸν ἄμβωνα, εἴτε σὲ αἶθουσες τῆς πρωτοβάθμιας καὶ δευτεροβάθμιας ἐκπαιδεύσεως, εἴτε σὲ τὴν κατήχηση, εἴτε σὲ ὅποιαδήποτε ἄλλη περίσταση, ἡ Ἐκκλησία ἀσκεῖ διὰ τοῦ λόγου αὐτοῦ τὸ σωτηριῶδες ἔργο της καὶ προετοιμάζει τὰ μέλη της πρὸς συνάντηση τοῦ ἐρχόμενου Κυρίου.

Στὸν κάθε διάκονο τοῦ λόγου ἀφορᾷ τὸ βιβλικὸ «ἐπικατάρτος ὁ ποιῶν τὰ ἔργα Κυρίου ἀμελῶς»⁷. Τὸ μήνυμα τῆς σωτηρίας δέν μπορεῖ καὶ δέν πρέπει νὰ διακυβεύεται μέσα ἀπὸ τὴν ἄγνοια ἢ τὴν ἀμέλεια τηρήσεως τῶν βασικῶν κανόνων τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ρητορικοῦ λόγου. Ἡ ἀνθρώπινη ἀτέλεια εἶναι δεδομένη καὶ προσμετρήσιμη ἢ προσπάθεια, ὅμως, γιὰ κάθε δυνατὴ βελτίωση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ρητορικοῦ λόγου εἶναι ἐφικτὴ καὶ ἐπιβεβλημένη.

Ἡ προσφορὰ αὐτὴ τοῦ ἱεροκλήρουκα, τοῦ θεολόγου καθηγητῆ, τοῦ κατηχητῆ, τοῦ ὁποιοῦ ὁμιλητῆ σὲ θέματα πίστεως καὶ θεολογίας, πρέπει νὰ ἐμφορεῖται ἀπὸ τὰ νοήματα τῆς παραβολῆς τῶν ταλάντων· ἀπὸ τὴν προσπάθεια, δηλαδή, νὰ ἀυξηθεῖ

7. Ἰεζ. 31, 10.

και να πολλαπλασιασθεῖ τὸ χάρισμα ποὺ ἔχει δώσει στὸν καθένα ὁ Θεός. Ὁ ἐκκλησιαστικὸς ρήτορας, ἐπομένως, καλεῖται νὰ ἀγωνιστεῖ, ὀραματιζόμενος τὸν δίκαιο ἔπαινο τοῦ Κυρίου, ὅπως διατυπώνεται στὴ συγκεκριμένη παραβολή: *εὖ, δοῦλε ἀγαθὲ καὶ πιστέ, ἐπὶ ὀλίγα ἦς πιστός, ἐπὶ πολλῶν σε καταστήσω· εἰσελθε εἰς τὴν χαρὰν τοῦ Κυρίου σου*⁸.

Ὡς «ἐπίμετρο» τῶν θέσεων ποὺ διατυπώθηκαν παραπάνω, καταγράφουμε τμῆμα τῶν ἀπόψεων τοῦ ἀείμνηστου καθηγητῆ τῆς Λειτουργικῆς καὶ Ὀμιλητικῆς Ἰω. Φουντούλη, ὅπως αὐτὲς ἐκτίθενται στὸ ἄρθρο του μὲ τίτλο «Παράδοση καὶ ἀνανέωση στὸ κήρυγμα»⁹:

«Ἄν ἡ κηρυκτικὴ παράδοσις σήμερον παρουσιάζει πολλὰς σκιάς, τοῦτο ὀφείλεται ὄχι εἰς τὴν ποιότητά της, ἀλλὰ εἰς τὴν ποιότητα τῶν σημερινῶν διακόνων τοῦ λόγου καὶ διαχειριστῶν της. Μὲ ἄλλους λόγους· ἡ παράδοσις εἶναι θησαυρὸς καὶ μεγάλη κληρονομία, ἡ ὁποία εἰς τὰ χέρια τῶν σημερινῶν κληρονόμων ἢ θὰ ἀξιοποιηθῆ καὶ ἀνανεούμενη θὰ ἀποτελέσῃ πηγὴν ζωῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἀναγεννήσεως ἢ θὰ ἀπονεκρωθῆ καὶ θὰ καταστῆ μουσειακὸν εἶδος. Εἶναι, πάντως, οὐτοπία νὰ ἐπιδιώκωμεν καλὴν χρῆσιν καὶ ἀναρρίψισιν τῆς κηρυγματικῆς παραδόσεως εἰς μίαν ἀρτηριοσκληρωτικὴν καὶ γηρασμένην ἐκκλησιαστικὴν πραγματικότητα. Ἡ ἀναγέννησις τοῦ κηρύγματος προϋποθέτει Ἐκκλησίαν ζῶσαν, ἀκμάζουσαν, θεολογοῦσαν, ὀδηγοῦσαν πρωτοποριακῶς τὸν λαὸν καὶ ὄχι οὐραγὸν ἀγκομαχοῦντα ὑπὸ τὸ βάρος τῶν πνευματικῶν του γηρατειῶν. Μεγάλοι ἱεροκῆρυκες ἐφάνησαν μόνον εἰς χρόνους ἐκκλησιαστικῆς ἀκμῆς· αἱ περίοδοι τῆς παρακμῆς ἔδωσαν πάντοτε, κατὰ τὸ μέτρον των, μικρὰς ἀξίας προιόντα.

»Δὲν διερχόμεθα ἀσφαλῶς σήμερον τὴν ἐποχὴν τῶν Χρυσοστόμων, τῶν Βασιλείων, τῶν Γρηγορίων. Διὰ νὰ εἴμεθα ὅμως ἀληθινοί, δὲν διερχόμεθα οὔτε καὶ τοὺς σκοτεινοὺς χρόνους τῆς δουλείας. Ἄν κρίνωμεν ἀπὸ τὸ μορφωτικὸν ἐπίπεδον τοῦ κλήρου μας, ἴσως οὐδέποτε ἄλλοτε ἢ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία διέθετε τόσα ἐπιστημονικῶς κατηρητισμένα στελέχη, ἐπισκόπους, ἱεροκῆρυκας, ἐφημερίους θεολόγους, λαϊκοὺς ἱεροκῆρυκας καὶ διδασκάλους τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ εἰς τὰ δημόσια σχολεῖα. Ποτὲ δὲν εἶχε τόσας Θεολογικὰς καὶ τόσας Ἱερατικὰς Σχολὰς. Καὶ ποτὲ ἄλλοτε τὸ θεολογικὸν καὶ θρησκευτικὸν ἐν γένει ἔντυπον δὲν παρουσίαζεν τόσην ἀνθησιν. Εἶναι ὅμως ἐξ ἴσου ἀληθές, ὅτι ὁ κόσμος καὶ πάλιν προτρέχει τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ

8. Μτ. 25, 21.

9. Ἰ. Φουντούλη, *Λειτουργικὰ θέματα*, Γ', (11-15), Θεσσαλονίκη 1977, σσ. 47-52.

πνευματική στάθμη τοῦ λαοῦ ἔχει γενικῶς ἀνέλθει καὶ νέα ἢ παλαιὰ κοινωνικά, φιλοσοφικά καὶ ποικίλα ἄλλα ρεύματα καὶ τάσεις κινοῦνται μὲ πολλὴν ταχύτητα καὶ ἐπιτυχίαν εἰς τὸν κόσμον. Ἴσως ποτὲ ἄλλοτε ἡ Ἐκκλησία δὲν ἀντιμετώπισε τόσον μεγάλης ἐκτάσεως καὶ βάθους πολιτιστικὴν καὶ ἰδεολογικὴν ἀλλαγὴν.

» Τὸ ἐκκλησιαστικὸν κήρυγμα ἔχω τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι δὲν κατόρθωσε, μέχρι τῆς ἐποχῆς μας τουλάχιστον, νὰ ὑψωθῇ εἰς τὴν θέσιν πού θὰ τοῦ ἐπέβαλε νὰ εὐρίσκειται σήμερον ἡ κρισιμότης τῶν καιρῶν. Ἐζήτησε μὲ τὴν ψευδαἰσθησὶν μιᾶς ἀγροτικῆς μορφῆς, κατὰ τεκμήριον χριστιανικῆς κοινωνίας, καὶ τρόπον τινὰ τρομοκρατηθὲν ἀπὸ τὸν ἦχον τῶν ἐπερχομένων δεινῶν, προσεπάθησεν νὰ κρύψῃ τὴν κεφαλὴν εἰς τὸ κέλυφος τῆς παραδόσεως τῆς Τουρκοκρατίας. Τὸ μικρὸν βεβαίως ποίμνιον τῶν εὐσεβῶν καὶ ὀρθοδόξων Χριστιανῶν ἐξακολουθεῖ ταπεινοφρόνως νὰ τρέφεται ἀπὸ αὐτό. Δίδει ὅμως τὸ κήρυγμα τὴν μαρτυρίαν τοῦ Χριστοῦ, ρωμαλέαν καὶ πειστικὴν, εἰς τοὺς μορφωμένους, εἰς τοὺς ἀπίστους, εἰς τοὺς αἰρετικούς, εἰς τοὺς πρακτικῶς ἢ θεωρητικῶς ἀδιαφόρους; Εὐχόμαι ναί. Ἀλλὰ πολὺ φοβοῦμαι, ὅτι ἡ ἀπάντησις εἶναι ἀποθαρρυντικῶς ἀρνητικὴ. Καὶ ὅμως τὸ ἴδιον κήρυγμα ἐφώτισε παλαιότερον ἓνα «ἐν σκότει καὶ σκιᾷ θανάτου» κόσμον, μετέστρεψεν εἰδωλολάτρας καὶ φανατικούς ἰουδαίους, μετέβαλεν ἁμαρτωλοὺς εἰς ἁγίους, ἐγέννησε μάρτυρας τῆς πίστεως καὶ οὐρανοπολίτας ἀσκητάς, ἔκαμε τοὺς ἐθνικοὺς φιλοσόφους χριστιανοὺς θεολόγους καὶ ἀπολογητὰς τοῦ Χριστιανισμοῦ. Δὲν τὰ ἐπέτυχεν αὐτὰ ἡ σοφία τοῦ κόσμου, ἀλλ' ἡ «μωρία τοῦ κηρύγματος» (Α΄ Κορ 1, 21, 23) καὶ τὸ «σκάνδαλον τοῦ σταυροῦ τοῦ Χριστοῦ» (Γαλ. 5, 11/ Α΄ Κορ. 1, 23), πού ἔγινε διὰ τοὺς σωζομένους δύνამις Θεοῦ («Θεοῦ δύνამις καὶ Θεοῦ σοφία» (Α΄ Κορ. 1, 24)).